

ЛЕКСЕМНИЯТ КЛАС НА ЧИСЛИТЕЛНОТО ИМЕ СПОРЕД МОРФОЛОГИЧНИЯ ТАКСОНОМИЧЕН ПРИНЦИП

Константин Куцаров
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

THE LEXEMIC CLASS OF THE NUMERAL ACCORDING TO THE MORPHOLOGICAL TAXONOMIC PRINCIPLE

Konstantin Kutsarov
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

Bulgarian linguistics states that the class of the numerical combines two types of numerical lexemes – numerical and ordinal, which have different form changes. Such coexistence contradicts the morphological taxonomic principle, according to which a part of speech should combine words with a homogeneous paradigm and identical grammatical features. The morphological epicrisis made in this scientific work shows that it is more correct to divide the lexemes with quantitative semantics into three lexemic classes – numerals, nouns, and adjectives.

Key words: numeral, numerical lexemes, part of speech, morphological taxonomic principle, grammatical characteristics

Статутът на числителното име като самостоятелен клас думи е силно комплициран. Тематичен исторически преглед би показал, че такава част на речта не присъства в родилните етапи на учението през древността, няма я и в средновековните съчинения с лингвистична насоченост. Започва да се обособява едва в годините на 19-и век, когато езиковедите таксономично раздробяват именната система. По наши наблюдения за първи път в учебно пособие по български език числителното име се среща в граматиката на братя Цанкови, отпечатана във Виена на немски език през 1852 година (вж. Цанков, А., Цанков, Д. 1852: 8). В по-нататъшните трудове числителното трайно утвърждава присъствието си сред частите на речта, като в лексемния му обем почти винаги откриваме и т.нар. числителни редни имена. Сред дефи-

нициите, давани през годините, ще открием тази на Ст. Гърдев в енциклопедична речникова статия от 2000 г.: числителното име „е лексико-граматичен клас от имена, назоваващи елементите от естествения ред на числата, организирани в десетична бройна система – количествена и поредна, – която е абстракция на количествените характеристики в действителността“ (Русинов, Георгиев, съст. 2000: 544).¹ В определенията на изследователите личи естественият стремеж да бъдат характеризирани едновременно и двата типа верифицирани числителни – бройни и редни. Понякога квалификацията на двата вида числителни следват една след друга, например: „Числителното име... означава същина число (лат. *numerus*), напр. *едно, две, сто, хиляда*, или признак на същина от число (числов признак), напр. *първи, втори, стоти, хилядни*. Така числителното име служи в реч както съществително и както прилагателно“ (разредките са на автора – К. К.) (Теодоров-Балан 1955: 209).

Знаем, че в езикознанието прилаганите принципи за групиране на думите (лат. *principium divisionis*) обикновено са три: **логикосемантичен, морфологичен и синтактичен**. Идеалният лингвистичен замисъл е те да действат пропорционално и едновременно, в синтез. Практиката обаче показва, че специфичният граматичен облик на всяка конкретна езикова система предпоставя примарната значимост само на един критерий. Той може да бъде различен при класификацията на самостоятелните, несамостоятелните и асинтагматичните думи или пък при изменяемите и неизменяемите. Високата флексивност на съвременния български език, обуславяща морфемното изразяване на грамемите и морфологичните категории, предопределя предимството на морфологичния фактор при класификацията на изменяемите думи.

Тук трябва да уточним, че морфологичният принцип изисква дадена част на речта да обединява думи с едно и също формоизменение, изразяващи съответно идентични морфологични категории. Всеки лексемен клас трябва да формира уникална комбинация от морфологични категории, в които се съдържа задължително и обобщената от логическо гледище представа за денотат, за количество, за признак, за признак на признака и т.н. Евентуални дефективности в парадигмите на теоретично задължителни за класа форми не би трябвало да влияят на таксономията, ако имат своето обяснение – такива липси ще открием немалко при числителните имена.

---

¹ Повече научни, а и любопитни подробности за квантитативната семантика в езика могат да се намерят в монографията на същия автор „Числото в реч“ (Гърдев 2000).

Няма сериозен езиковед, на когото да убягва съществената разлика във функционалния статус на бройните и на редните числителни – първите назовават, а вторите са признаци. С още по-просто око се вижда и граматическата ирегуларност – морфологична и синтактична – между двата типа имена. Обща между тях остава само нумеративната им семантика. Налице е следователно грубо нарушаване на основния класификационен принцип – дадена част на речта да обединява думи с еднакво формоизменение и съответно с еднакви морфологични категории. Необходима е идентичност и на синтактичните реализации, но и такава не е налична. Ясно е, че поне единият от двата вида „кодифицирани“ числителни имена не трябва да присъства в този клас.

Решението на въпроса не е трудна задача. Т.нар. числителни редни имена притежават всички характеристики, присъщи на относителните прилагателни имена. От логико-семантична гледна точка те са производни думи (*три* → *трети*; *десет* → *десети*; *милион* → *милионен*) и в свързана реч са думи признаци. Изразяват морфологичните категории род (*трети* ~ *трета* ~ *трето*), число, макар и с омонимни форми (*трети ред* ~ *трети редове*), и положение (*трети* ~ *третият/-я*; *трета* ~ *третата*; *трето* ~ *третото*; *трети* ~ *третите*). В състава на изречението изпълняват служба на съгласувани определения. Съобразно с изтъкнатите характеристики този род думи трябва да бъдат детерминирани като прилагателните имена.

Същинското числително име (лат. *numen numerale*) заедно със съществителното име попадат в групата на лексемните класове, изпълняващи номинативна функция в езика. То назовава мислената представа на човека за количествено понятие, за брой, сума. В лексемния клас на числителните имена се включват думите от типа *един*, *два*, *три*, *пет*, *десет*, *дванадесет*, *тридесет*, *сто*, *сто и пет*, *сто двадесет и пет* и т.н. в броен числов номинативен безкрай. Именно това са лексемите, които назовават понятие за абстрактно количество (в изолирана употреба) в десетичен порядък. **Грамматичният им облик също е специфичен – те изразяват категориите положение и одушевеност и са в огромна степен дефективни по отношение на класическите именни категории род и число.**

Категорията положение при числителните имена е единствената, която функционира оптимално. Всяка лексема от разглеждания клас притежава неопределена и определена форма: *един* ~ *единият/-я*, *една* ~ *едната*, *едно* ~ *едното*, *едни* ~ *едните*; *два* ~ *двата*, *две* ~ *двете*; *три* ~ *трите*; *пет* ~ *петте*; *двадесет* ~ *двадесетте*; *двадесет и пет* ~ *двадесет и петте*; *сто* ~ *стоте*; *сто и двадесет* ~ *сто двадесет и*

петте; *петстотин* ~ *петстотинте*; но *пет хиляди* ~ *петте хиляди* и т.н. Освен че откъм изразяване е морфологична, категорията положение тук има само структурен (съгласувателен) характер, тъй като семантичното съдържание принадлежи на поясняваното съществително име, например *двамата алпинисти* = *Алпинистите*, които са двама (*алпинистите* двама); *трите сестри* = *Сестрите*, които са три (*сестрите* три); *двете бебета* = *Бebetата*, които са две (*бebetата* две). Интересен детайл в българската реч е, че ако определено числително име пояснява нелично съществително име от мъжки род, то второто тогава е в нормативната си бройна форма – *двама балкона*, *трите учебника*, но в редките случаи на размяна на местата им – *балконите два*, *учебниците три* – съществителното „губи“ бройната си форма и се употребява в множествено число.²

Отличителен белег при числителните имена е липсата на категорията род. В това няма нищо необичайно, даже е логично, като имаме предвид, че всички думи от класа са нелични. По този начин се избягва хаотичната и безсмислена сексуализация на неживите понятия в дадена езикова система като нашата. Въпреки това обаче в редки случаи се налага към числителното име да бъде употребен признак, а както знаем, в българския език той се съгласува: *Какво красиво шест написа*; *Едно три и още едно три правят шест*; *Още от първото раздаване на картите ми дойде готово петдесет*; *Ново двадесет!!!* и др. От примерите ясно се вижда, че когато е необходимо съгласуване с числителното, то „проработва“ като лексема от среден род по подобие на съществително име. Всъщност това е резултат от облигаторното формоизменение по род на прилагателните имена и на частицата в българския език (когато са в единствено число).

Все пак сред числителните имена има две лексеми, които притежават морфологично изменение по род. Първата е *един*: *един* (м. род) ~ *една* (ж. род) ~ *едно* (ср. род). Най-вероятната причина за формоизменението по род тук е адекватният генезис на разглежданите думи в старобългарския език, както и новите им неопределителни (или специфични определителни) функции в съвременното състояние на езика. По род се изменя и числителното *два*, като формите му са с една по-малко: *два* (м. род нелица) ~ *две* (ж. и ср. род). И тази лексема в старобългарския език е функционирала като прилагателно име.

Категорията число също е дефективна при числителните имена. Тяхната номинативна функция в езика е да назовават точно (но абст-

---

² Същата закономерност е актуална и ако нямаме определени форми, срвн. *два балкона*, но *балкони два*; *три учебника*, но *учебници три*.

рактно като същина) понятие за количество, следователно изразяването на граматическо число е напълно излишно. Единствените форми за число тук са *един* (ед. ч.) ~ *едни* (мн. ч.), като наличието им се обосновава от същите причини като при родовите им форми.

Грамматическата характеристика на лексемата *един* много наподобява тази на прилагателните имена – изменение по род, по число и по положение. Вярно е, че *един* не се степенува, но за това има обективни причини, както е при качествените прилагателни имена от типа *мъртъв, гол, бос, кръгъл, цял* и др. При таксономията на *един* по изключение ще изведем на първо място по значимост логико-семантичния критерий и ще маргинализираме морфологичния. Номинативната функция на думата, и по-конкретно назоваването на базисното от логическа гледна точка понятие за единичност, за нас имат решаващо значение при детерминирането на *един* като числително име.

Числителното име притежава и една уникална морфологична изява. Това е противопоставянето *мъжколичност* ~ *немъжколичност*, което според възприетата от нас теоретична рамка конструира морфологична категория. Ще я наричаме категория *одушевеност*, макар че в българския език граматичното (подч. е мое – К. К.) съдържание за същинско лице е релевантно само за мъжкия пол за разлика от семантичното съдържание на лексико-граматичния разред лични съществителни имена, където се „одушевяват“ и трите рода. Както стана ясно, маркираните мъжколични форми на числителните имена се образуват, когато са в смислово-синтактична връзка с лично съществително име от мъжки род. Експлицитната словоизменителна морфема е *-ма*, а когато се добавя след основа на съгласен звук, се вмъква епентетично *и* (*-има*): *два* ~ *двама*, *три* ~ *трима*, *пет* ~ *петима*. Употребата на мъжколичните форми е ограничена и това се отбелязва от всички изследователи. Най-често подобни форми образуват числителните от две до шест: *двама чиновници, трима братя, четирима строители, петима инженери, шестима охранители*. Б. Николаев допълва: „Срещат се и форми с наставка *-има* и за количествата „9“, „10“ и „12“, но те са значително по-редки и се възприемат донякъде като оказионализми“ (Николаев 2001: 52). Л. Андрейчин споменава, че мъжколични форми се употребяват и когато числителните от две до шест са „прибавени в по-големи числа“ (вж. повече при Андрейчин 1944: 348 – 349). Становищата на авторите несъмнено са верни и откъм функционалност, и откъм фреквентност на формите. Присъединявайки се към казаното, ще уточним, че потенциал да изрази по граматичен начин мъжколичност има всяко числително име, например

петнайсетима, тридесетима, сто двадесет и петима и т.н. Ниската им фреквентност, както и увеличаващият се брой неправилни употреби от типа *два чиновника**, *пет инженера**, по никакъв начин не накърняват автентичността и присъствието на мъжколичната форма в българския език.

Немъжколичната форма чрез липсата на категориален формален показател сигнализира граматична неодушевеност. В съдържателния обхват на тази грамема обаче подобно и на други славянски езици, могат да влизат и персонални понятия от женски и от среден род.

Категорията одушевеност е най-отличителната проява в граматичния облик на числителното име. Именно нейното присъствие оказва решаващо влияние в нашата класификация този род лексеми да запази автономния си характер като част на речта.³ Въпреки че категорията одушевеност в граматикализирана експликация се среща единствено при числителното име, съдържанието ѝ не му е присъщо. Семантиката за персоналност е релевантна само за съществителното име, следователно при числителното одушевеността е формална, зависимостна, синтактично обусловена категория.

По-особен е граматичният статус на лексемите *нула, хиляда, милион* и *милиард*. Те притежават ясно изразен лексикално-граматичен род – *нула* и *хиляда* са от женски род, а *милион* и *милиард* са от мъжки род. Изменят се морфологично по единствено и по множествено число (*нула* ~ *нули*; *хиляда* ~ *хиляди*; *милион* ~ *милиони*; *милиард* ~ *милиарди*), както и по неопределено и по определено положение (*нула* ~ *нулата*; *нули* ~ *нулите*; *хиляда* ~ *хилядата*, *хиляди* ~ *хилядите*; *милион* ~ *милионът/-а*, *милиони* ~ *милионите*; *милиард* ~ *милиардът/-а*, *милиарди* ~ *милиардите*). Отчитаме стопроцентово препокриване с граматичните параметри на съществителното име. Еднаквост има и по отношение на номинативните функции, както и в синтактичните употреби. В такъв случай научната коректност ни задължава да квалифицираме *нула, хиляда, милион* и *милиард* като съществителни имена. По същите критерии съществителни имена са и нумеративните лексеми от типа *двойка, петица, десетка, стотица, стотинка, десетачка, двайсетачка, стотарка*, както и умалително-гальовните имена от типа *едничка, двечки, двенки, двамаца, половинка, четвъртинка* и т.н.

---

³ По останалите критерии числителното име максимално се доближава до лингвистичната епикриза на съществителното име, дори и с неоптималното (дефективното) изразяване на род и число.

Към класа на числителното включваме още дробните имена (*една трета, три четвърти*) и имената за приблизителност (*две-три, сто-двеста*).

Синтактичната служба на числителното име е по-ограничена в сравнение с тази на съществителното име поради спецификата на лексикалното му значение. Най-често функционира като несъгласувано определение: *Той му поиска десет лева; Две деца играеха на двора*. По-рядко числителното име може да бъде подлог в изречението: *Петнадесет е число, а не цифра*. Значително по-високата фреквентност на определителната функция на числителното име в речта според някои изследователи е основен аргумент (има се предвид синтактичният критерий) за таксономичното му диференциране от съществителното име (вж. напр. Смирницки 1959: 161 – 163). Според същия автор това се дължи на несубстантивната природа на нумеративните лексеми от типа на *десет* (вж. пак там).

Нашата разработка отреди примарна класификационна роля на морфологичния фактор. Според него думите с нумеративна семантика в българския език не попадат облигаторно в общ лексемен клас. Например формоизменителният облик на т.нар. числителни редни имена категорично ги отнася към класа на прилагателните имена. Морфологичната епикриза на лексемите *нула, хиляда, милион* и *милиард*, както и на тези от типа на *двойка, петица, десетка, стотица, стотинка, десетачка* и т.н., ги таксономизира като съществителни имена.

Остава комплициран въпросът дали автономният статут на числителното име като част на речта притежава необходимите лингвистични протекции. Според възприетата от нас критериална база най-силен аргумент в полза на самостоятелността на лексемния клас е морфологичното изразяване на мъжколичност ~ немъжколичност (морфологична категория одушевеност). Тази експликация обаче, макар и уникална, е силно ограничена във функционалното битие на разглежданите лексеми. В облика на числителните имена можем да открием и тяхната номинативна функция в езика, която ги сближава единствено със съществителните имена.

ЛИТЕРАТУРА

- Андрейчин 1944:** Андрейчин, Л. *Основна българска граматика*. [Andreychin, L. *Osnovna balgarska gramatika*.] София: Хемус, 1944.
- Георгиев, Русинов, съст. 2000:** *Енциклопедия на съвременния български език*. [Georgiev, St., Rusinov, R., sast. *Entsiklopediya na*

savremenniya bulgarski ezik.] Съставители: Р. Русинов и Ст. Георгиев. Велико Търново: Абагар, 2000.

Гърдев 2000: Гърдев, Ст. *Числото в реч.* [Gardev, St. Chisloto v rech.] Русе: ЛЕНИ – АН, 2000.

Николаев 2001: Николаев, Б. *Българските числителни.* [Nikolaev, B. Bulgarskite chislitelni.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2001.

Смирницки 1959: Смирницкий, Ал. Ив. *Морфология английского языка.* [Smirnitskiy, Al. Iv. Morfologija anglijskogo jazyka.] Москва: Издательство литературы на иностранных языках, 1959.

Теодоров-Балан 1955: Теодоров-Балан, Ал. *Нова българска граматика за всякого. Дял първи. За думите. Свезка втора. Имена.* [Teodorov-Balan, Al. Nova bulgarska gramatika za vsyakogo. Dyal parvi. Za dumite. Svezka vtora. Imena.] София: Издание на Българската академия на науките, 1955, с. 127 – 270.

ЕЛЕКТРОННИ ИЗДАНИЯ

Цанков А., Цанков Д. 1852: Cankof, A., Cankof, D. *Grammatik der bulgarischen Sprache.* Viena, 1852.

<<https://edoc.hu-berlin.de/handle/18452/1228>> (11.05.2019).